

This is a self-archived version of an original article. This version may differ from the original in pagination and typographic details.

Author(s): Matikainen, Olli

Title: "Meidän lapinmaamme" : Ylä-Savon erämaiden rajakysymys keskiajalla ja 1500-luvulla

Year: 2022

Version: Published version

Copyright: © 2022 Suomen historiallinen seura ry

Rights: In Copyright

Rights url: <http://rightsstatements.org/page/InC/1.0/?language=en>

Please cite the original version:

Matikainen, O. (2022). "Meidän lapinmaamme" : Ylä-Savon erämaiden rajakysymys keskiajalla ja 1500-luvulla. Historiallinen aikakauskirja, 120(1), 5-21.

Olli Matikainen

"Meidän lapinmaamme"

Ylä-Savon erämaiden rajakysymys keskiajalla ja 1500-luvulla

'Aivan kun näillä rajoilla ei olisi ollut samaa herraa'; tuskaili Olavinlinnan vouti Gödick Fincke säätyveljelleen Arvid Tawastille tammikuussa 1596. Täyssinässä oli sovittu rauha Ruotsin ja Venäjän välillä vuonna 1595, mutta rajankäynti oli jumissa Pohjois-Savossa Nilsiänsä Pisämäen ja Maanselän välisellä osuudella. Ruotsalaiset olivat riitautuneet keskenään, sillä mukavuussyistä Savon ja pohjoisen komission herrat olivat haluttomia jalkautumaan erämaataipaleelle. Fincken viestinviejä Hans von Oldenburg kirjoitti tarponeensa Olavinlinnasta pohjoisen Maanselän yli 30 peninkulman matkan, jolloin loppumatka oli asumaton seutu. Rajankävijöiden kestitsemisen järjestäminen oli ilmeisen mahdotonta. Rajan kävi lopulta Tavinsalmen nimismies Juhana Laurinpoika talonpoikien kanssa, jolloin Venäjän Karjalan puolelta saapui saman tasoinen edustus. Pohjoisimman Savon erämaaraja oli Ruotsia ja Venäjää kaikkein vähiten kiinnostanut osuus. Finckellä oli rajankäyntiin valmistautuessaan käytettävissä latinankielinen kopio ruhtinas Jurin ja kuningas Maunun rauhansopimuksesta vuodelta 1323, jonka hän käänsi talonpojille. Särkilahti, Samusalo, Siitti, Karjalankoski ja niin edelleen olivat rajapaikkoina heille tuntemattomia. Pian rajankäynnin jälkeen syttyi nuijasota. Talonpoikaiska-

pinan aikana Savon Pohjanperän erämaat olivat kapinallisten piilopaikka, jota Fincke ei saanut koskaan täysin hallintaansa.¹

Artikkelissani käsittelen pohjoisimman Savon rajojen muotoutumista keskiajalla ja 1500-luvulla Täyssinän rauhaan 1595 saakka. Pohjois-Savolla tarkoitan suunnilleen vuonna 1547 perustetun Tavinsalmen erämaapitäjän aluetta. Havainnollisuuden vuoksi käytän myös anakronistista Ylä-Savon käsitettä, sillä liikun artikkelissa nykyisten Keiteleen, Pielaveden, Kiuruveden, Vieremän, Iisalmen, Sonkajärven ja Lapinlahden talousalueella. Pohjois-Savo on ymmärretty periferian periferiana, mutta juuri siksi se on kiinnostava. "Pikku-Lapin" asutushistoria on saanut paljon huomiota, sillä nykyisin tuntemamme Suomen muotoutumisessa Pohjois-Savon asutuskehityksellä ja rajanmuodostuksella oli merkittävä osansa. Viimeistään Arvo M. Soinisen väitöskirja (1961) siirsi historiantutkimuksen historiaan käsitteet Kustaa Vaasan verotuspolitiikkaa Olavinlinnan vouteina toteuttaneista Klemetti-kirjurista ja Gustav Finckestä Pohjois-Savon "asuttajina".²

1800-luvulta lähtien rajoja on tarkasteltu tavallisesti kansallisena ja ulkopoliittisena kysymyksenä. Savolaisen uudisasutuksen on katsottu "voittaneen" alueita lännelle ja työntäneen rajaa itään vuonna 1323 solmitun Pähkinäsaaren rau-

1 Olli Matikainen, Kohtaamisia itärajalla. Täyssinän rauhan 1595 jälkeisen rajankäynnin sosiaalipsykologiaa. Teoksessa Ismo Björn et al. (toim.) *Ruukki, raja ja rahvas. Oikeutta 60-vuotiaalle Kimmo Katjalalle*. Pohjois-Karjalan historiallinen yhdistys 2018, 23-24. Tämä artikkeli on syntynyt osana Olvi-säätiön rahoittamaa ja Jyväskylän yliopiston toteuttamaa tutkimushanketta *Ylä-Savon asutus ja elämisen ehdot 1500-1900-luvulla*.

2 Arvo M. Soininen, *Pohjois-Savon asuttaminen keski- ja uuden ajan vaihteissa*. S-JS 1961; Kauko Pirinen, *Savon historia 2:1. Rajamaakunta asutusliikkeen aikakautena 1534-1617*. Kustannuskiila 1982, 13-49.

han jälkeen.³ Uusimmat lisät rajakeskusteluun ovat olleet kansainvälisesti vertailevia ja monitieteisiä, jolloin vanhempaa tutkimusta on arvosteltu kansallisromantiikasta ja nykyaikaisten rajakäsitysten heijastamisesta menneisyyteen. Jukka Korpela on tarkastellut keskiaikaisia rajoja kolmiulotteisena (valtakuntien rajat, paikallisyhteisöjen rajat, kulttuuriset ja uskonnolliset rajat) kysymyksenä yksitasoisen "rajakivitutkimuksen" sijaan.⁴ Myös Pähkinäsaaren rauhan rajan kansainväliseen vertailuun asettanut Kimmo Katajala on korostanut rajan käsitteen monimuotoisuutta keskiajalla. Hänen mukaansa tutkijoiden kiistoissa rajojen sijainnista on ollut jopa koomisia piirteitä.⁵ Samu Sarviaho on väitöskirjassaan käsitellyt Pähkinäsaaren rauhan rajaa suomalaisessa historiakulttuurissa. Sarviahon tutkimus osoittaa, kuinka tutkijoiden ennako-oletuksiin kiinnittyneet oppihistorialliset, poliittiset ja psykologiset vaikuttimet ovat vaikuttaneet heidän tapoihinsa tulkita lähteitä.⁶

Tämä artikkeli tarkentaa kuvaa siitä, kuinka pohjoisen Savon erämaat muuttuivat valtiollisesti hallituksi asumistilaksi. Asutun rintamaan ja erämaan välinen maantieteellisesti epämääräinen, mutta periaatteellisesti selvä ero oli rajojen määrittelyn keskeinen kysymys niin yksityisten asukkaiden, väestöryhmien kuin valtakuntien välillä.⁷ Erämaat määritellään 1500-luvun puolivälin Hämeen erämaaluetteloissa alueiksi, joilla "ei voi löytää mitään asumistilaa, vaan ainoastaan kalastusta ja lintumetsää". Väinö Voionmaan mukaan "lapinmaat olivat yksityisten perheiden metsästysmaita ja kalavesiä".⁸ Ylä-Savon paikannimisessä toistuva *Lappi* on historiallisesti moniker-

roksinen, mutta yleisesti sillä on suomen kielessä viitattu syrjäiseen sijaintiin ja vastakkainasetteluun maataviljelevien rintamaiden asukkaiden ja erämaiden pyyntikulttuurissa elävien välillä.⁹

Erämaa ei ollut autio. Jukka Korpelan ja Janne Vilkkunan mukaan Sisä-Suomen erämaat olivat keskiajalla asutumpia kuin aiemmin on luultu. Samat tutkijat ovat kyseenalaistaneet perinteisen kuvan erätaloudesta, jonka mukaan syksyisin erämiehet palasivat kaukaisilta eräomistuksiltaan varsinaisille asuinpaikoilleen "veneet täynnä tavaraa".¹⁰ Iisalmen reitin ja Kuopion lehtokeskuksen viljelylle suotuisimpien asuinpaikkojen osalta voi perustellusti kysyä, miksi erämiehet olisivat vuosittain palaneet takaisin. On myös kysyttävä, puhutaanko asutuksesta yleensä vai veroa maksavista talonpojista. Suomalainen historiankirjoitus on ollut talonpoikien historiaa, jolloin asutushistorian perusyksikkö on ollut talonpoikainen talo. Pohjois-Savon asutuksen ikä ja alkuperä on historiantutkimuksen menetelmin ratkaisematon kysymys. Arkeologia, paleoekologia ja geneettinen sukututkimus tuovat toivottavasti tulevaisuudessa asiaan lisävalaistusta. Historiantutkimuksen lähteet kertovat lähinnä asutuksen talonpoikaistumisen aikakaudesta.

Voisi ajatella, että Suomen keskiaikaisista rajoista on sanottu kaikki mahdollinen ja mahdollon. Jos Suomen historian kalutuimpien dokumenttien lista laadittaisiin, Hämeen ja Savon välisistä rajoista 1415, 1446 ja 1452 annetut tuomiokirjeet nousisivat korkealle.¹¹ Suomen muinaisten valtarajojen näkijä Jalmari Jaakkola (1926) kirjoitti niiden perusteella yli neljänkymmentä sivua "hämäläis-karjalaisesta intressirajasta".

3. Samu Sarviaho, *Ikuinen rauha. Vuoden 1323 Pähkinäsaaren rauha suomalaisessa historiakulttuurissa 1800- ja 1900-luvuilla*. Oulun yliopisto 2017, 229-234, 354-359.

4. Jukka Korpela, *Keskiaikainen itäraja läpi itäisen Fennoskandian metsävyöhykkeen - Mikä se on!* *Historiallinen Aikakauskirja* 104 (2006), 454-469; Jukka Korpela, *Viipurin läänin historia* 11 *Viipurin linna/äänin synty*. Karjalaisen kulttuurin edistämissektori 2008; Jukka Korpela, *Sisä-Suomen asuttaminen ja väestön kasvu myöhäiskeskiajalla ja uuden ajan alussa*. *Historiallinen Aikakauskirja* 110 (2012), 275-291.

5. Kimmo Katajala, *Drawing Borders of Dividing Lands? The Peace Treaty of 1323 between Sweden and Novgorod in a European Context*. *Scandinavian Journal of History*, 37 (2012), 23-48.

6. Sarviaho 2017, 499-514.

7. Korpela 2006, 459, 465.

8. Väinö Voionmaa, *Suomen karjalaisen heimon historia*. Kansanvalistusseura 1915, 342 - 343; Väinö Voionmaa, *Hämäläinen eräkausi*. WSOY 1947, 38-43; Soininen 1961, 30-31.

9. Samuli Aikio, Lappi. Teoksessa Sirkka Paakkala et al. (toim.) *Suomalainen paikannimikielä*. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus 2007, 211; Pohjoisen Lapin asutushistoriasta: Matti Enbuske, *Vanhan Lapin valtamaille. Asutus ja maankäyttö historiallisen Kemin Lapin ja Enontekiön alueella 1500-luvulta 1900-luvun alkuun*. SKS 2008.

10. Janne Vilkkuna, *Kadonneet alkuasukkaat. Hämäläisen eräkauden tutkimusproblematiikkaa Keski-Suomessa*. Teoksessa *Suvaikaa. Erkki Fredriksonin juhla- ja muistokirja*. Eero ja Erkki Fredriksonin säätiö 2007, 276-289; Korpela 2012, 286.

11. *Diplomatarium Fennicum* (DF) 1453; DF 2661; DF 2903. <http://df.narc.fi/> (21.1.2022)

Muutamien hieman suppeampien katsausten jälkeen pöly on alkanut laskeutua heimorajan ylle.¹² Näin on vähitellen käynyt myös Jurin ja Maunun vuoden 1323 rajalle ja Ruotsin itärajan kulkua kuvanneille rajaluetteloille.¹³ Artikkelissa analysoin näiden paljon koluttujen lähteiden sisältöä ja paikannimistön todistusta hieman aiemmasta poikkeavalla tavalla keskittymällä kahteen kysymykseen: Ylä-Savon erämaiden itärajan hahmottumiseen sekä Hämeen ja Savon 1400-luvun rajankäynnin ristiriitaisuuksien selittämiseen. Vielä kerran, yleisön pyynnöstä - tai siitä huolimatta!

Missä sijaitsivat Karjalanmaaselkä ja Pahtasuo?

Novgorodin ruhtinas Jurin ja Ruotsin kuningas Maunun vuonna 1323 Pähkinäsaarella tekemän sopimuksen rajaluettelon kopioissa mainitaan nykytutkimuksen uskottavimpien näkemysten mukaan Ylä-Savoa sivuavana rajakohteena Nilsian Karjalankoski (Carelakoski). Seuraava kohde oli nykyiselle Viitasaarelle Koliman ja Keiteleen väliin todennäköisimmin paikannettu Kolimakoski. Rajakohteiden väliin voi halutessaan kuvitella rajan, vaikka paikallisessa todellisuudessa sitä ei ollut olemassa. Rajakohteiksi oli erämaassa määritelty vesistöreittien solmukohtia, sillä kauppiaiden vapaan kulun takaaminen oli rauhansopimuksen keskeinen sisältö. Rajakohteiden välinen kuvitteellinen raja ei tarkoittanut alueiden jakamista tai noudattanut välttämättä paikallisten asukkaiden nautintarajoja tai vesistöreittejä, sillä käytännössä pohjoinen sisämaa oli väestöryh-

mien vapaasti kulkemaa yhteisnautinta-aluetta.¹⁴ Seuraavan kerran Pohjois-Savon erämaiden asemaa sivuttiin Turun maa- ja metsätalouden vuonna 1415 antamassa tuomiossa Hämeen ja Savon välisestä rajasta, joka kuvasi rajaa Suomenjoelta pohjoiseen:

[...] mit j Sonnejoki twert offuer, ther mest Lastakoski eller Karialamasrelki. Huilka aff thesom twem raam rydzrekarla och Norrebotn tilstaa threr theris raar m0te, the skal offuersta howudhraa bliffua, swa ath millan huaria tesso forn:da ra skal raa rreth bliffwa.¹⁵

Hämeen linnaläänin intressipiiriä määritelty maa- ja metsätalouden veti Suomenjoelta Lastukoskelle tai vaihtoehtoisesti "Karjalanmaaselälle" ulottuneen kuvitteellisen rajan, Jurin ja Maunun sopimuksen tyyliin, kahden liikenteellisen solmukohtan väliin. "Ylimmän päärajan" sopiminen erämaassa jätettiin paikallisten asukkaiden (*rydzrekarla och Norrebotn*) keskinäisen sopimuksen varaan. "Karjalanmaaselän" sijainnista on kirjallisuudessa esitetty ristiriitaisia tulkintoja. Pähkinäsaaren rauhan Pohjanlahden rajaan uskovat tutkijat ovat katsoneet Karjalanmaaselän tarkoittavan läntistä, Pyhäjärven ja Koivujärven välistä Maanselkää. Karialamasrelki on yhdistetty myöhemmään Hämeen, Savon ja Pohjanmaan maakuntien rajojen leikkauskohtaan, Rillankiveen. Kansanperinteen mukaan kivellä pidettiin rajakokouksia ja kivi olisi saanut nimensä vuoden 1415 maa- ja metsätalouden jäsenestä rälssimies Häkan Frillestä.¹⁶ Kyösti Julkun mukaan tämä on niin todistettua totta, että

¹² Jalmari Jaakkola, *Suomen muinaiset valtarajat vuoteen 1323*. SHS 1926, 47 - 98; Jarl Gallen, *Nöteborgsfreden och Finlands medeltida östgräns*. SLS 1968, 180 - 185; Tauno Räisänen, Pielaveteläisen yhteisön rakentuminen isoonvihaan mennessä. Teoksessa *Pielaveden ja Keiteleen historia 1*. Pielaveden kunta 1981, 47-62; Kyösti Julku, *Suomen itärajan synty*. Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys 1987, 195-205; Pirinen 1982, 14-19; Kauko Pirinen, *Savon keskiaika*. Teoksessa: *Savon historia 1*. Kustannuskiila 1988, 310-322.

¹³ Nämä lähteet on julkaistu teoksen Jarl Gallen & John Lind, *Nöteborgsfreden och Finlands medeltida östgräns. Andra delen*. SLS 1991, liitteinä.

¹⁴ Nilsian Karjalankosken ovat Jurin ja Maunun rajaksi hyväksyneet Gallen 1968, 93-100; Pirinen 1982, 27-28; Seppo Suvanto, *Keskiaika*. Teoksessa *Suomen historia 2*. Weilin & Göös 1987, 69-71; Jouko Vahtola, *Suomen historia. Jääkaudesta Euroopan unioniin*. Suuri suomalainen kirjakerho 2003, 46. Ensimmäisiä erämaan rajakohteet vesistöreittien solmukohtiin liittäneitä oli Ragnar Rosen, Varhaiskeskiaika. Teoksessa: Arvi Korhonen (toim.) *Suomen historian käsikirja. Edellinen osa*. WSOY 1949, 167-170. Rajan luonteesta: Kauko Pirinen, *Suomen ja Venäjän rajakysymys ennen Täyysinän rauhaa*. *Historiallinen Aikakauskirja* 64 (1966), 3-23; Korpela 2006, 455-457, 466; Korpela 2008, 102-108. Kolimakosken paikantamisesta, ks. Julku 1987, 136-146. Konfliktista rajoilla: Jukka Kokkonen, *Rajan rauha. Itärajan suojautumisen keinot 1490-1809*. SKS 2020, 37-39. Vrt. myös Juhola, Sulevi, Pähkinäsaaren rauhan raja arkeologian ja raja-alueelle jääneen paikannimistön valossa. *Ennen ja Nyt!* (2011), <https://journal.fi/ennenjanyt/article/view/108463/63471>

¹⁵ DF 1453. <http://df.narc.fi/> (21.1.2022)

¹⁶ Kustaa Viljuna, Pähkinäsaaren rauhan raja kansatieteellisessä katsannossa. *Historiallinen Aikakauskirja* 38 (1960), 420-422. Rillankivestä "turistikohteena"; ks. Sarviaho 2017, 491-493.

asiasta on turha enää keskustella.¹⁷ Selvitettynä asian on esittänyt myös Heikki Kirkinen. Hänen tulkintansa vuoden 1415 rajasta yllättää, sillä Kirkinen vetää rajan Nilsiän Lastukoskelta takaisin länteen päästäkseen Rillankivelle.¹⁸ Sen sijaan John Lind ja Jukka Korpela ovat pitäneet Rillankiven yhteyttä vuoden 1415 tuomioon - saati Jurin ja Maunun rajaan - historiallisesti kestävämmänä myyttinä. Gallenin ja Lindin mukaan paikannimen uskottavampi juuri on Tre Länsssten - kolmen maakunnan kivi.¹⁹ Myös Kauko Pirisen mukaan väitteet Rillankiven kokouksesta perustuvat hatarille oletuksille. Hänen mukaansa Karialamasrelki ei viitannut tarkasti määrättyyn paikkaan ja käsitteen sisältö on voinut ajan kuluessa muuttua.²⁰

Karjalanmaaselän itäisyys ja vaihtoehtoisen "ylimmän päärajan" sijaitseminen jossain Lastukosken pohjoispuolella on johdonmukaisen tulkinta todistuskirjeen sanamuodoista. Vesistöjä jakavaa harjannetta kuvaava "Maanselkä" tai "Maaselkä" on käsitteenä yleisluontoinen. Tavinsalmen vuoden 1564 käräjillä käsiteltiin Maaselänmäen ja Maaselän pohjoispään (*Maselen meki ja Maselke podijas pä*) hallintaa.²¹ Näissä tapauksissa Maaselällä ei viitattu läntiseen ja pohjoiseen Maanselkään tai Pielisen vastaiseen Karjalanselkään, vaan Onkiveden ja Syvärin vesistöjen väliseen Maanselkään. Tähän rajakeskustelussa unohtettuun Maanselkään on viitannut yllättäen Jalmari Jaakkola kirjansa viimeisissä lauseissa:

Miten vastakkaisia 1300- ja 1400-luvun intressit olivat sovitun nautintorajan Torsajärvi - Kello Taipale pohjoispuolella, on mahdotonta päätää. Ainoa lähde, joka tästä antaa viitteen, on rajaluettelo A. Mutta sen rajalinja[...] on selvä vain alkutaipaleella Syvärijärvi - Jonsan- 1 Somsansuu. Tämä alkusuunta viittaa kuitenkin

kin epäilyttävästi samalle taholle kuin oikea Pähkinäsaaren rauhan raja. Ja kun myöskin läheltä Jomsan 1.Somsansuusta jatkui toisaalta Savosta Pohjanmaalle menevä pitkä harjanne ja toisaalta pitkä vesitie Iisalmeen - Kiuruvedelle, **niin** saattaa rajan suuntaa luoteeseen tai länteen pitää mahdollisena. Merkillistä ja 1400-luvun rajakäsityksiin soveltuvaa lisäksi on, että rajaluettelo A ei enää anna rajan tulla merelle, vaan ainoastaan Pohjanmaalle. Ainaakaan rajalinjasta Jäämerelle ei näin ollen ole kysymys.²²

Jaakkolan mainitsema rajaluettelo A on paljon tutkittu dokumentti. "Venäjän ja Karjalan" vastaisesta rajasta kertova luettelo on kirjattu vuodelle 1333 päivätyn kuitin taustapuolelle. Käsitteellisesti se on ajoitettu 1300-1400-luvun vaihteeseen. Kuitti on vanhin tunnettu yksityiskohteisesti Ruotsin ja Novgorodin välisestä rajasta kertova lähde, sillä kaikki Pähkinäsaaren rauhansopimuksen rajaluetteloiden tunnetut kopiot ovat sitä nuorempia. Kirkinen on pitänyt A-luetteloa suorastaan maa- ja oikeuden vuoden 1415 tuomion "taustamateriaalina".²³

Eteläisessä Savossa rajaluettelo A esittää Jurin ja Maunun rajaluetteloa itäisemmän linjauksen, joka on jo suunnilleen vastaava kuin Täyssinän rauhassa sovittiin Ruotsin ja Venäjän välillä vuonna 1595. Ylä-Savon erämaihin saavuttaessa mainitaan tunnistettavasti Syväri (*Sivereierue*). Kuitti on repeytynyt, joten seuraava rajakohde "Suu" (*... Jnsansw*) on tulkittu Syvärin pohjoispään Somsansuiksi.²⁴ Kuten Jaakkola huomaa, kyseessä saattoi yhtä hyvin olla länsirannan puoleinen Jonsa. Perusteita puuttuvien kirjainten litteroimisesta Somsansuuta tarkoitavaksi jää kaipaamaan.²⁵ Jonsa saattaa todistaa hämäläisten eränkävynnistä, sillä paikannimen harvat vas-

17. Julku 1987, 202-204.

18. Heikki Kirkinen, *Kmjala idän ja lännen välissä 2 Kmjala taistelukenttänä*. SHS 1976, 35-36.

19. John Lind, Rillankivi og Oulais-stenene - Nöteborgsfredens gränsssten? Teoksessa: Jarl Gallen & John Lind, *Nöteborgsfreden och Finlands medeltida östgräns. Andra delen*. SLS 1991, 330-365; Korpela 2006, 455

20. Pirinen 1982, 18-19, 39; Pirinen 1988, 309-310.

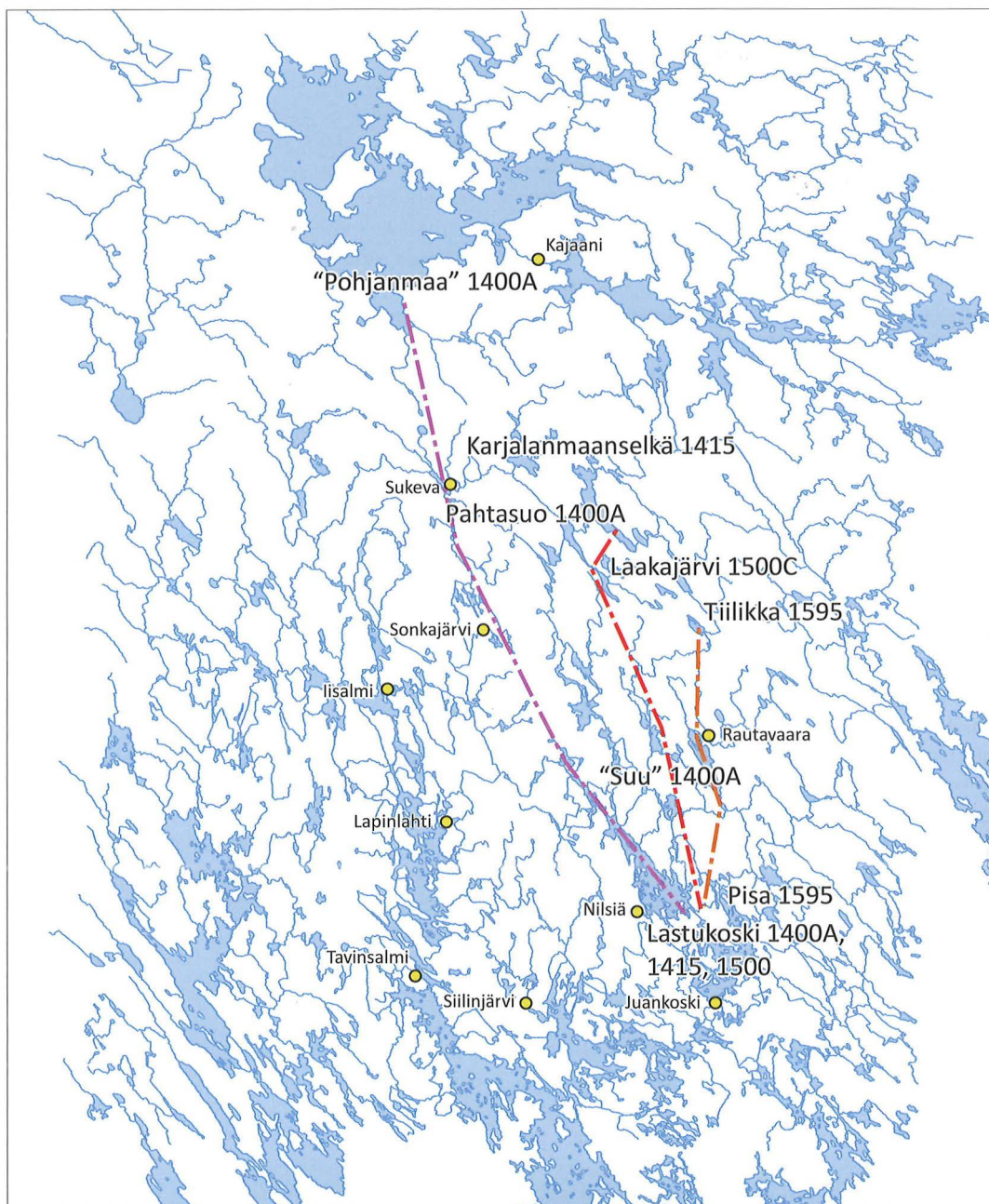
21. Kauko Pirinen (toim.) *Suomen vanhimmat tuomiokitjat. Finlands äldsta domböcker 1. Savon tuomiokirjat 1559 ja 1561-1565 = Domböcker för Savolax 1559 och 1561-1565*. Valtionarkisto 1954, 141, 178

22. Jaakkola 1926, 262-263.

23. Gallen 1968, 45-46, 220; Kirkinen 1976, 35-36.

24. Vrt. O.S. Rydberg, *Sverges traktater medfrämmande magterjemte andra dit hörande handlingar 1. 822-1335*. P.A. Norstedt 1877, 480, 488-489.

25. Jaakkola 1926, 263; vrt. Julku 1987, 216

tineet muualta Suomesta ovat länsisuomalaisia, kuten Jonsan talo Sastamalassa.²⁶ Yleisesti on hyväksytty käsitys, että "Suun" jälkeen mainittu Lastujoki on sama kuin vuoden 1415 tuomion Lastukoski, jolloin nimet on luetteloon kirjattu väärässä järjestyksessä.²⁷

■ Kartta 1 Ylä-Savon tärkeimmät itäiset rajakohteet keskiajalla ja 1500-luvulla. Kartta: Jari Järvinen.

Vuoden 1415 tuomion ja A-luettelon antama kuva Ylä-Savon erämaiden asemasta on samansuuntainen. A-luettelo ilmoittaa vuoden 1415

26. Eräiteistä: Soininen 1961: 39-43; Kotimaisten kielten keskus. Digitaalinen nimiarkisto. Hakusana: Jonsa* <https://nimi-arkisto.fi/> (21.1.2022).

27. Julku 1987, 216; Pirinen 1988, 305.

tuomion ajatuksen mukaisesti mahdollisen Lastukoskea pohjoisemman "ylärajan" ennen Pohjanmaata, mutta Pahtasuo (*pachta so*) on osoittautunut mahdottomaksi paikantaa. Tavallisimmin on oletettu rajasuon löytyvän itäisen Maanselän alueelta eli myöhempien Savon, Kainuun ja Pohjois-Karjalan maakuntien rajojen leikkauskohdan suunnalta. Näin ovat arvelleet niin useimmat Pähkinäsaaren rauhan Pohjanlahden rajaan kuin Jäämeren kaksoisrajaan uskovat tutkijat, tosin eri lähtökohdista. Kirkisen ja Julkun mukaan savolaiset keskiajan kuluessa "mursivat" Pähkinäsaaren rauhan rajan, jolloin ruotsalaisten 1500-luvulla Jurin ja Maunun rajaksi "vääräntämä" itäinen linjaus olisi pääpiirteissään ollut paperilla jo 1400-luvun alussa. Myös valtiollisiin rajalinjoihin ja niiden murtumisiin epäillen suhtautunut Gallen ja Pirinen olettavat, että rajaluettelo A:n perusajatus Ylä-Savon erämaa-alueesta oli yksityiskohtia lukuun ottamatta jo samansuuntainen kuin Täyssinän rauhassa vuonna 1595 toteutunut valtakunnallinen raja.²⁸

Nilsin Lastukoskea pohjoisempaa rajaa tarkemmin yksilöivät luettelot ovat A-luetteloa selvästi myöhäisempiä. Toinen 1400-luvun alkuun ajoitettu rajaluettelo (B) jättää rajan Lastukoskelta pohjoiseen määrittelemättä. Gallen ajoittaa käsialan perusteella seuraavaksi vanhimman C-luettelon vielä 1400-luvulle ja Pirinen on todistanut sen "aitoa" keskiaikaisuutta.²⁹ Savon rajahistoriassa uuteen aikaan siirryttiin vuonna 1475 Olavinlinnan rakentamisen sekä Moskovan ylivallan ja laajojen rajasotien syttymisen myötä. Asutuksen tihentyminen ja Ruotsin hallinnon järjestelyt johtivat Viipurin alaisuudesta itsenäistyneen Savon linnaläänin syntyyn vuonna 1534. Vasta tämä kehitys loi tarpeen vuoteen 1557 saakka "Pohjanperäksi" (*Norrbotnen*) nimitettyyn voutikuntaan kuuluneiden Ylä-Savon erämaiden rajojen yksityiskohtaisemmalle määrittämiselle.³⁰ Pirisen tarkennuksen mukaisesti on luontevinta tulkita C-luettelon kuvaavan ruotsalaisten käsitystä rajatilanteesta 1500-luvun alussa.

Näihin aikoihin oli koettu tuhoisa hävityssota, ulkopoliittinen tilanne oli kärjistynyt ja alueen netyksiä pelättiin. Venäläiset esittivät vuoden 1526 rajaneuvotteluissa Jurin ja Maunun sopimukseen sekä todennäköisesti karjalaisten vuoden 1500 vaiheilla Savossa tekemiin tutkimuksiin perustuneen käsityksensä, jonka perusteella osuus Lastukoskelta pohjoiseen jäi avoimeksi. Pirinen tulkitsee venäläisten ymmärtäneen Ylä-Savon edelleen yhteisnautinta-alueena.³¹ Näkemys on johdonmukainen vuoden 1445 tuomion valossa, jolloin erämaaran määrittely oli jätetty paikallisten asukkaiden varaan. Ylä-Savo ei Venäjää suuremmin kiinnostanut, vaikka se provosoitui vielä Klemetti-kirjurin Maaningalle rakennuttamasta Tavinsalmen kartanosta 1540-luvulla. Nautintarauhaa ja alueellista tasapainoa horjuttaneet rakennelmat eivät erämaahan kuuluneet myöskään savolaisten talonpoikien mielestä.³²

Aikaisempien tulkintojen heikkous on oletus, että rajaluettelo A ja sitä myöhemmät, erilaisessa poliittisessa ja asutuksellisessa tilanteessa laaditut luettelot perustuisivat samankaltaiseen näkemykseen. Yllättävintä on Matkusjokea kulkeneen Nilsin-Sonkajärven reitin ja sen rajahistoriaan viittaavan paikannimistön nopea ohittaminen. Kuvatessaan Maanselän ylityspaikkoja matkalla Pohjanlahdelle Kustaa Vilikuna viittasi vain Pyhäjoen ja Pielisjärven-Oulujärven reitteihin mahdollisina ylittää Maanselkä kuivaa maata pitkin.³³ Kyösti Julku käsitteli Ylä-Savosta Oulujärvelle johtaneita reittejä lyhyesti ja tunsii niitä kuvaavan Jaakko Steniuksen vuoden 1760 yksityiskohtaisen vesistökartan.³⁴ Rajaluettelon A:n mukaan Pahtasuon jälkeen saavutaan "Pohjanmaalle" (*Norrabutnin*). Oulujärven vastainen Maanselkä sopii tähän ilmaisuun paremmin kuin suon sijaitseminen kaukana idässä Novgorodin tai Venäjän suunnassa, kuten aiemmin on esitetty.³⁵

Rajaluettelo A:n Pahtasuon sijainti on ollut hieman samankaltainen ongelma kuin Jurin ja Maunun rajaluetteloiden kopioissa ennen Pohjanlahtea tai "pohjoista merta" mainitun "Peta-

28. Gallen 1968, 156-157; Kirkinen 1976, 31-37; Pirinen 1982, 39; Julku 1987, 216-220.

29. Gallen 1968, 212-213; Pirinen 1982, 28-29; Pirinen 1988, 342.

30. Pirinen 1966, 9-11; Pirinen 1988, 336-344; Korpela 2008, 125-127; vrt. Julku 1987, 229-245.

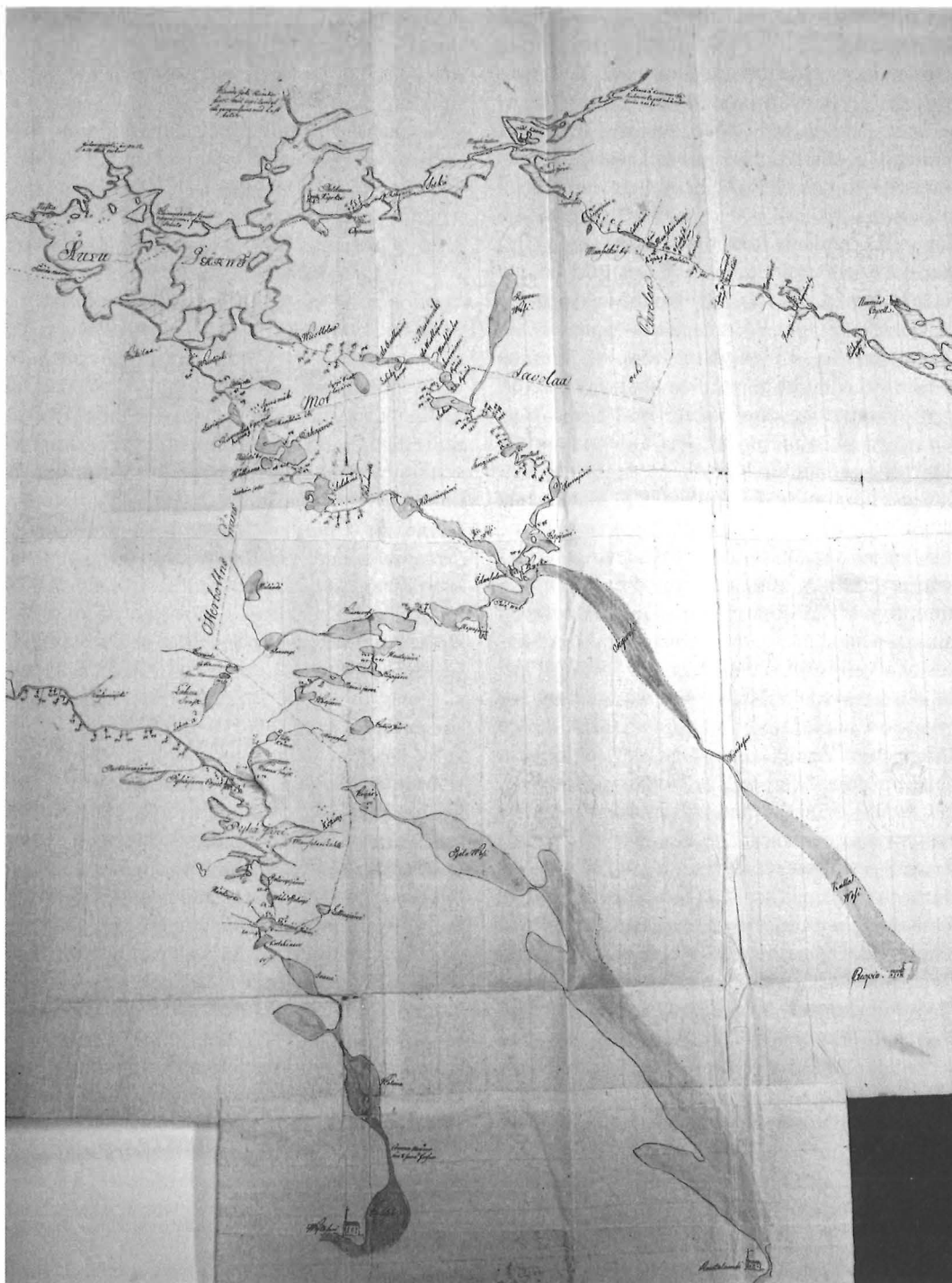
31. Pirinen 1982, 28-29; Pirinen 1988, 339-340.

32. Helge Pohjolan-Pirhonen, *Olavinlinnan historialliset vaiheet*. Pyhän Olavin Kilta 1973, 215; Korpela 2008, 298.

33. Vilikuna 1960, 410.

34. Julku 1987, 122-125.

35. Reiteistä Oulujärvelle, ks. Jorma Keränen. *Kainuun historia 1* Kainuun maakuntaliitto 1986, 231-234.

joen" (Pathajoki, Patsojeki). Kumpaakaan on mahdotonta yksiselitteisesti paikantaa, joten tutkijat ovat johtaneet tulkinsa joko Pohjanlahden rajaan tai Jäämeren kaksoisrajaan ankuroituneista käsityksistä. Ylä-Savon ja Oulujär-

Kuva 1 Maanselän ylityskohdat Jacob Steniuksen vesistökartassa 1760. Lähde: Jyväskylän yliopisto, JYX-julkaisuarkisto.

ven väliset vesireitit on kuitattu sivumaininnalla ilmeisesti siksi, että ne ovat olleet sopimattomia kumpaankin kilpailevista perusnäkemyksistä. Etsiessään Petajokea pohjoisen ja itäisen Maanselän suunnasta, Jarl Gallen huomioi Ylä-Savon vesireitit ja tulkitsi pohjoisen Matkusjoen Venäjänimistön liittyneen "aikaan, jolloin karjalaisia kutsuttiin venäläisiksi"; mutta hän jätti ajatuksen kehittelyn kesken. Rotimoon laskevan Petäjäjoen tai Erik Flemingin huoveineen 1540-luvulla Jurin ja Maunun rajaksi "löytämän" Laakajärven Petäjängöksen tapaan Matkusjokea ei voi kuitata maantieteellisesti liian vähäpätöiseksi, joten se ei nähtävästi muuten ollut kiinnostava Gallenin kysymyksenasettelussa. Etsintöjensä jälkeen Gallen päätyi pitämään Pyhäjokea todennäköisimpinä Jurin ja Maunun Petäjäjoena.³⁶

Sonkajärven reitin kulkuväylä Matkusjoki viittaa nimensä puolesta hämäläisten eränkävintään, kuten hämäläisen nimistön levinneisyyttä tutkinut Jouko Vahtola on osoittanut.³⁷ Huomio kiinnittyy Matkusjoen pohjoispäähän, jossa on runsaasti rajoihin liitettävää paikannimistöä. Matkusjoen Venäänjärviä on nimetty kartoissa ldr-jakielisesti Venäjänjärviksi. Nykykartan Venäänmuoto on itämurteinen. 1560-luvun maakirjoissa Matkusjoen Venäjä-nimistö esiintyy muodossa Venähen (*wenähen ierfuen pohias pää; Wenehen Jerfwj*). Muoto ilman j-kirjainta on vanha ja yleinen itämerensuomalaisissa kielissä ja murteissa. Se esiintyy 1460-luvun tuomiokirjoissa Itä-Hämeen paikannimistössä ja 1500-luvun kirjakielissä.³⁸ Habermanin maantarkastusluettelossa 1620-luvulla nimetään itäsavolaisen Venäläisen (*Wenelainen*) suvun asuinpaikka nykyisellä Maaningalla Venäjänkyläksi (*Wenähen byij*).³⁹ Toinen Ylä-Savon Venäjä-nimien keskittymä on selvästi idempänä Pielisen Karjalan suunnalla ja liitettävissä Täyssinän rauhan rajaan päättyneeseen 1500-luvun rajakehitykseen.⁴⁰

■ Kartta 2 Matkusjoen pohjoispään nimiryppäs. Kartta: Jari Järvinen

Muualta Suomesta Venähen-muotoista paikannimistöä löytyy kahdelta maantieteellisesti toisistaan kaukana olevalta raja-alueelta: Kiteen ja Uukuniemen väliseltä Laatokan Karjalan vastaiselta raja-alueelta (Pyhäjärvi) ja Kainuusta Suomussalmen seudulta Vienan Karjalan vastaiselta rajaseudulta. Matkusjoen länsipuolinen Venäjängöski nimettiin myöhemmin Suomenkankaaksi.⁴¹ Matkusjoen nimistöryppäeseen kuuluvat Saavankoski ja Saavanlehto. Karjalaisesta henkilönimestä Saava johdetut sukunimet Saavalainen tai Saavainen ovat tuntemattomia Savon sukunimistössä. Nimi viittaa Laatokan Karjalaan,

36 Gallen 1968, 153; John Lind, Om Nöteborgsfreden og dens gramser. Teoksessa: Jarl Gallen & John Lind, *Nöteborgsfreden och Finlands medeltida östgräns. Andra delen*. SLS 1991, 322.

37 Jouko Vahtola, *Tornionjoki- ja Kemijokilaakson asutuksen synty. Nimistötieteellinen ja historiallinen tutkimus*. Pohjois-Suomen Historiallinen Yhdistys 1980, 96-100, 168-170.

38 Kotimaisten kielten keskus. Digitaalinen nimiarkisto. Hakusanat: Venähen*, Venään*, Venäjän* [https://nimiarkisto.fi/\(21.1.2022\)](https://nimiarkisto.fi/(21.1.2022)); Vahtola 1980, 316-321.

39 Kotimaisten kielten keskus. Digitaalinen nimiarkisto. Timo Alanen (toim.) Johan Habermanin maantarkastusluettelo Pien-Savosta 1620-luvulta. *Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen verkkojulkaisu* 2 (2007), 13; 42; [https://nimiarkisto.fi/\(21.1.2022\)](https://nimiarkisto.fi/(21.1.2022)).

40 Kotimaisten kielten keskus. Digitaalinen nimiarkisto. Hakusanat: Venäjänmäki, Venäjänniemi, Venäjänlehto, Venäänaho, Venäänkangas, Venäänmäki, Venäänsaari. [https://nimiarkisto.fi/\(21.1.2022\)](https://nimiarkisto.fi/(21.1.2022)).

41 Kotimaisten kielten keskus. Digitaalinen nimiarkisto. Hakusanat: Venähen*, Venäjängöski. [https://nimiarkisto.fi/\(21.1.2022\)](https://nimiarkisto.fi/(21.1.2022)).

mutta nimenantaja on yhtä hyvin voinut olla savi-lahtelainen. Itäisistä ristimänimistä on johdettu useita länsikarjalais-savolaisia sukunimiä, jotka voivat palautua idän kirkon 1200-luvulla Karjalassa toimittamiin kastamisiin. Varhaiseen eränkävintiin liittyvät myös ne Sonkajärven vanhakantaisen paikannimistön muinaissuomalaiset Ihotu-nimet (Ihotunmaa, Ihotunniemi, Ihotunranta), joiden kantajan itäisyyttä tai läntisyyttä ei voi varmuudella päätellä.⁴²

Valistuneet arvaukset ovat historiantutkimuksessa luovallisia. Tavallisinta litterointia *pachta so* seuraten voi A-luettelon kirjauksesta lukea lappalaisperäisen, kalliota tai jyrkännettä merkitsevän sanan "pahta".⁴³ Suoalueita jouduttiin ylittämään kuljettaessa Oulujärvelle pohjoisen Maanselän yli, mutta houkuttelevinta on Pahtasuon sijoittaminen pohjoisen Matkusjoen nimistöryppääseen. Lappalaisnimistö seuraa tärkeimpiä kulkureittejä ja nimistöä on runsaasti Nilsiä-Sonkajärven reitillä. Kuten Kustaa Vilkuna kirjoittaa, "he (lappalaiset) tunsivat vesitiet, taipaleet ja oikopolut, he osasivat kulkutekniikan".⁴⁴ Matkusjoella maantieteelliseltä olemukseltaan Pahtasuoksi sopivat Jyrkänsuo ja Jyrkänkoski.

Matkusjoki oli keskiajalla tärkeä kulkureitti Oulujärvelle ja sitä kautta Pohjanlahdelle. Oulujärven Vuottolahdella on Karjalanniemi ja sen pohjukassa Hämeensalmi. On luonnollista, että Syvärin ja pohjoisen Maanselän välillä hämäläisten, savolaisten ja Laatokan karjalaisten raja kytkeytyi 1300-1400-luvulla eränkävijöiden, kaupamiesten ja lappalaisten liikenneimään Matkusjokeen. Pahtasuo oli todennäköisesti vuoden 1415 maa- ja metsäoikeuden tuomion ajatuksen mukainen Karjalanmaaselän "yläraja". Matkusjoen pohjoispään nimistökeskittymä on vanhakantainen ja sille on vaikea keksiä muuta selitystä kuin keskiajalle palautuva rajaportti. Matkusjoen Venäjänimistön ja Pahtasuon yhdistäminen vuoden 1415 tuomioon tai neuvotteluihin "venäjänmiesten" kanssa on arvuuttelua, mutta sellaisenaan johdonmukaisemmin historiallisiin lähteisiin ja pai-

kannimistöön soveltuva kuin väitteet kokouksesta Rillankivellä.

Matkusjoen länsipuolella sijaitsee Kainuunmäki. Kielitieteilijä Jorma Koivulehdon mukaan Kainuu palautuu kantaskandinaaviseen aukkoa tai kitaa merkitsevään sanaan. Venäjänjärvet, Kainuunmäki ja Pahtasuo ilmeisesti muodostivat keskiajalla Hämeen, Savon, Pohjanmaan ja Karjalan kulkijoita alueelta toiselle kuljettaneen "portin". Pirisen mukaan Nilsiä Karjalankoski oli Jurin ja Maunun Carelakoski ja hämäläisten eränkävijöiden nimeämä rajaportti Laatokan karjalaisten suuntaan.⁴⁵ Oli luonnollista, että paikalliset asukkaat olivat määritelleet rajaportit myös pohjoiseen johtavilla vesireiteillä. Pirinen tulkitsee 1500-luvun ruotsalaisten rajaluetteloiden (E, F) mainitseman Haapajärven sijaitsevan "liian lännessä" ja epäilee kirjausvirhettä. Matkusjoelta parikymmentä kilometriä itään Haapajärven ja Kiltuanjärven välissä sijaitseva Jyrkkäkoski lähi-soineen on puolestaan saattanut olla rajaportti Vienan Karjalan suuntaan.⁴⁶

Hämeen ja Savon raja 1400-luvulla

Ylä-Savon erämaiden itäinen raja määriteltiin virallisesti vasta Täyssinän rauhassa vuonna 1595, vaikka alueella oli keskiajalla vesistöreitien rajaportteja ja vakiintuneita nautintarajoja. Väestöryhmien asutukselliset intressit olivat kaukana tosistaan, jolloin Ylä-Savon itäisimmät ja pohjoisimmat alueet jäivät pitkään yhteisnautinnan vyöhykkeeksi. Näillä alueilla oli edelleen tilaa pyyntikulttuuria harjoittaneille lappalaisille. Lännessä erämaiden asema muuttui 1400-luvulla nopeammin. Turun maa- ja metsäoikeuden rajatuomio osoitti Ylä-Savon erämaat Hämeen linnaläänin valtapiiriin vuonna 1415, mutta hallinnollinen päätös ei kuvannut todellisia nautintasuhteita. Tuomio lavensi kuvitteellisesti hämäläisten pohjanperää itään ja oli mahdollisesti yhteydessä kuningas Eerik Pommerilaisen vuonna 1411 antamaan vahvistukseen edistää Hämeen asutusta jakamalla metsiä ja erämaita.⁴⁷ Vuonna 1445 käs-

42. Timo Alanen (toim.) *Savon maantarkastusluettelo vuosilta 1561-1564*. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus 2010, 263. <https://nimiarkisto.fi/> (21.1.2021); Pirinen 1988, 398-399; Pirjo Mikkonen & Sirkka Paikkala, *Suomalaiset sukunimet*. Weilin+ Göös 1992, 127-128, 530; Vahtola 1980, 366-367.

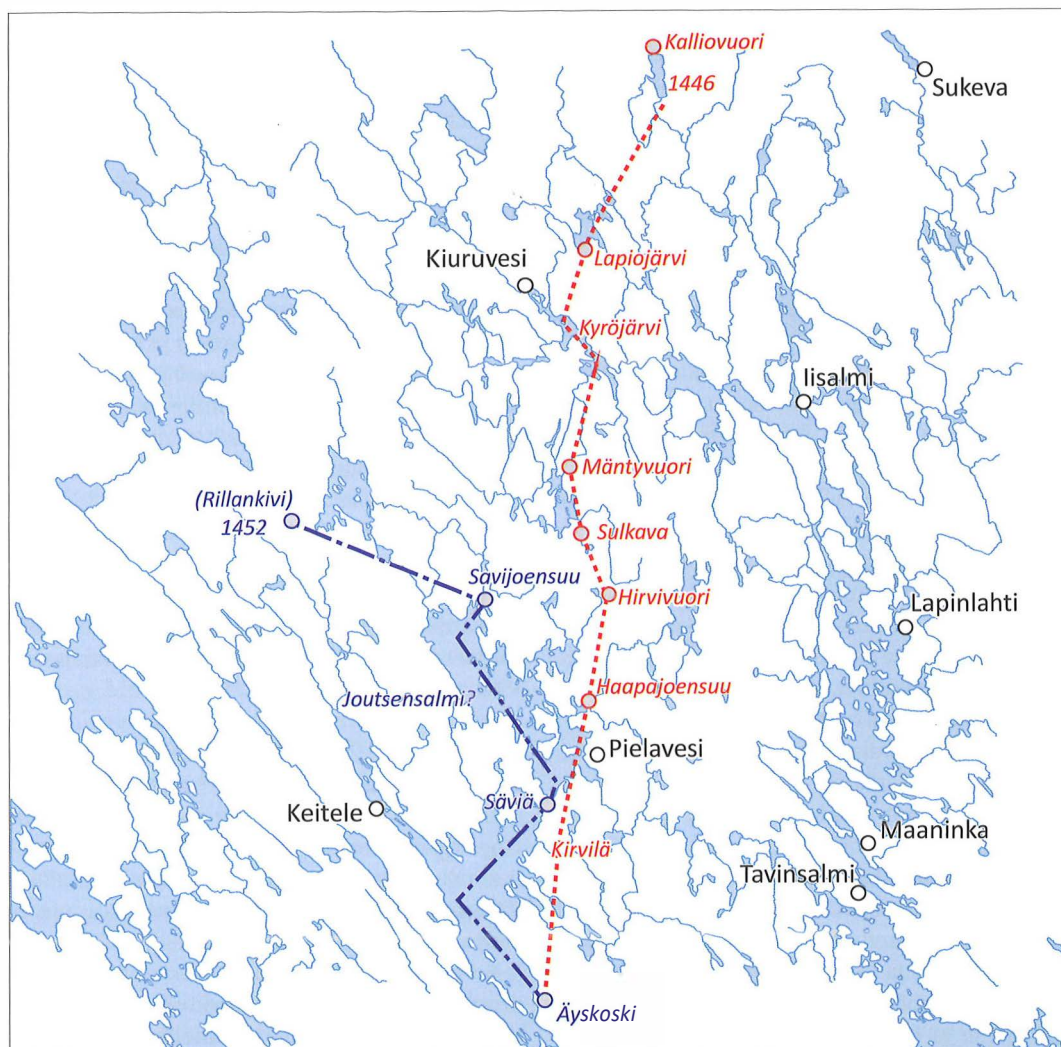
43. Kotimaisten kielten keskus. Digitaalinen nimiarkisto. Hakusana: Pahta* <https://nimiarkisto.fi/> (21.1.2022).

44. Vilkuna 1960, 430; Kulkureittien merkityksestä: Korpela 2006, 459-461.

45. Pirinen 1988, 299-302; Alueiden erottamisesta: Korpela 2006, 460-461.

46. Pirinen 1982, 36. Talonpoikien keskinäisistä neuvotteluista: Pirinen 1966, 21-22.

47. Jaakkola 1926, 52-53; Pirinen 1988, 308-309.

■ Kartta 3. Pohjalaisten rajankatselmuksen 1445 kiinnekohdat ja Kaarle Knuutinpojan rajatuomio 1452. Kartta: Jari Järvinen

kynhaltija Karl Knutsson alkoi puolestaan selvittää hämäläisten eränkävijöiden ja savolaisten eräviljelijöiden yhteenottoa. Hänen kuvauksensa on kirjallisuudessa usein toistettu. Osapuolet syyttivät toisiaan väkivaltaisuuksista, savolaiset peräti heidän "ystäviensä pilkkomisesta ja syöttämisestä koirille". Koko tarina oli käskynhaltijasta "liian pitkä kirjoitettavaksi".⁴⁸

Karl Knutsson määräsi vuonna 1445 katselmuksen puolueettomiksi suorittajiksi neljä pohjalaista, joista kiistan kumpikin osapuoli sai valita kaksi. Hän luopui ajatuksesta maanlain määräysten mukaisesta rajakatselmuksesta, sillä erämaiden korkeita mäkiä, soita ja vesistöjä kolutessa suurten seurueiden ja arvohenkilöiden vaatima,

vettä väkevämpi kestitys oli köyhyytään valittaneiden tarkastuksen tilaajien mukaan mahdotonta. Poikkeuksellista rajankäynnissä oli yritys määritellä maastossa erämaarajoja. Kuninkaaksi vuonna 1448 kruunatun Kaarle Knuutinpojan harmiksi kiistan osapuolet jatkoivat napinaansa rajankäynnin jälkeen. Arvostelusta päätellen rajankävijät Anders Sypo, Clemeth Clemetsson, Hans Poulsson ja Bengt Jansson liikkuiivat tarkastuksellaan kesällä tai syksyllä 1445 pääasiassa vesitse. Kiistan osapuolten mukaan rajojen mää-

48. DF 2661. <http://df.narc.fi/document/2661> (21.1.2022).

rittäminen olisi vaatinut jalkautumista maastoon tai talviolosuhteissa suksille. Kaarle Knuutinpoika asetti uuden tutkintalautakunnan ja antoi vuonna 1452 tuomion, jonka rajalinjaus poikkesi pohjalaisten tutkinnasta vain pohjoisimmalta osaltaan.⁴⁹ Tästä on pääteltävissä, että vaikeimmin soviteltavissa ollut yhteenotto oli syntynyt kamppailussa kalavesistä ja oravimetsistä nykyisten Pielaveden ja Kiuruveden alueilla.

Useat tutkijat ovat rekonstruoineet vuoden 1445 rajankäynnin ja päätyneet pohjoisimmalla osuudella hämmäntävän eriäviin tulkintoihin. Rajaa on vaikea todentaa, sillä nykyaikaisen rajalinjan sijaan rajankävijät olivat selvittämässä kiistanalaisten nautintojen omistusta. Kartta 3 esittää pohjalaisten rajankävijöiden nykyiseltä Tervon Äyskoskelta pohjoiseen todennäköisimmin kulkevan reitin ja Kaarle Knuutinpojan vuoden 1452 uuden tuomion rajalinjan.

Kuvauksen tarkkuus osoittaa, että nautintarajaa tutkittiin paikan päällä. Matka-arviot voivat ymmärrettävästi olla summittaisia: esimerkiksi matkan Kirvilästä Haapajoensuuhun täytyy olla lähempänä kolmea kuin kahta peninkulmaa. Osa paikannimistä on tuntemattomia myöhemmissä kartoissa. Lähteen kuvausta ja paikannimistöä yhdistelemällä saatava linja seuraa pääpiirteissään Jarl Gallenin ja Kauko Pirisen tulkintaa, jonka mukaan katselmus päättyi pohjoisen Maanselän eteläpuolelle. Yksityiskohtiin voidaan esittää tarkennuksia. Kirvilä lienee eräomistusten myötä unohtunut hämäläinen paikanimi. Lähellä Haapajoensuuta on Sammalisenniemi, jonka nimeen saattaa sisältyä rajapyykkiä merkitsevä "sammas".⁵⁰ "Kolme toisiinsa virtaavaa järveä" voisivat olla Haapajärvi, Pieni Kiukoinen ja Iso-Kiukoinen: samalla seudulla on myös Päijännemistöä.⁵¹ Puolentoista peninkulman matkalla Hirvivuorelle oli hämäläisten "pientä niemeä" lukuun ottamatta savolaisten "hyvää oravametsää". Kartalta löytyvät nykyisin Oravimäki ja Oravilampi. Sulkavajärvelle saapumisen jälkeen ilmoitetaan kuljetuksi puolitoista peninkulmaa puoliksi tuomittua vesistöä eli "joen yhdistämät

kaksi järveä"; joilla tarkoitettiin todennäköisesti Sulkavajärveä ja Kojijärveä. Körtinvuori on välimatkoihin parhaiten käyvä, maisemasta erottuva mäkimuodostelma "Mäntyvuoreksi". Siitä voidaan mitata Kiuruveden Savonlahteen peninkulman metsäosuus ja edelleen peninkulman vesistöosuus savolaisille tuomittua vesistöä myöten sen länsilaidalle. Savonlahden ja aiemmin Hämeen- saareksi nimitetyn Syvänsaaren sijainti Kiuruvedessä vastaavat lähteen kuvausta. Kyröjärvi lienee ollut Kiuruveden hämäläinen nimitys.⁵²

Kyröjärvellä tutkijoiden tiet eroavat. Jalmary Jaakkolan matkavene kääntyi Kiuruvedeltä lounaaseen Kalliojärvelle ja hänen vanavedessään Kustaa Vilkuna, Heikki Kirkinen ja Kyösti Julku jatkoivat Koivujärvelle, sillä venekunta uskoi lähteen tarkoittaman Maanselän sijaitsevan Rillankiven suunnassa.⁵³ Gallenin ja Pirisen valitsemaa suuntaa koilliseen kohti pohjoista Maanselkää tukee paikannimistö. Hämeen- ja Savonniemen perusteella on luontevaa tulkita Lapijärvi nykyiseksi Luupuvedeksi. Iisalmen pitäjän paikallishistorioitsija Santeri Rissanen suuntasi Pohjois-Hämeen eräomistusten varhaisen tutkijan K. J. Jalkasen jalanjäljissä Lapijärveltä luoteeseen. He löysivät Kalliovuoren ja Maanselän Nälän-töjärven länsipuolelta Lahnavuorelta.⁵⁴ Todennäköisemmin peninkulman mittaiseksi kuvattu, jaettu vesistö oli Salahmi. Katselmus päätettiin mäkimuodostelmaan:

[...] rätt norr tili ett bergh, som hether Kallio-wore, hwilcket for:de Kallio-wore ligger hart sunnan vnder een höghan aas, som kallas Mansälke, huilken for:ne aas, som aatskill Rys-selandh och Norrabotn så och Tawastaland, Sawlax och Norrabottn.

"Suoraan Maanselän eteläpuolella" sijainnutta Kalliovuorta on mahdoton paikallistaa, mutta todennäköisesti se oli jokin Salahmin seudun mäkimuodostelmista. Luonnehdinnasta Maanselästä "Venäjän ja Pohjanmaan sekä Hämeen, Savon ja Pohjanmaan" erottajana on tehty kaksi

49. DF 2903. <http://df.narc.fi/document/2903> (21.1.2022).

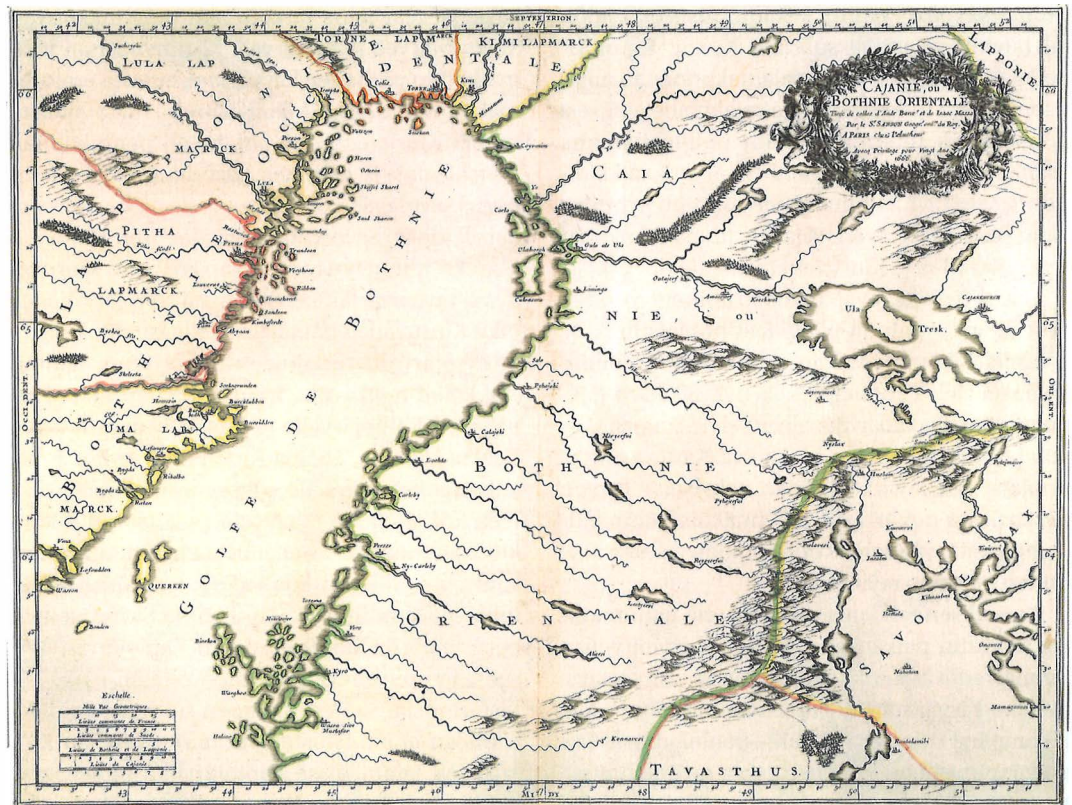
50. Sirkka Paikkala, Sammallahdenmäki. Teoksessa: Sirkka Paikkala et al. (toim.) *Suomalainen paikannimikirja*. Kotimaisen kielten tutkimuskeskus 2007, 400.

51. Voitto Valio Viinanen, Päijänne-nimet Muinais-Hämeen erämaiden rajoina. *Historiallinen Aikakauski* 1 ja no (2012), 304.

52. Vrt. Jaakkola 1926, 47-93; Gallen 1968, 180-185; Räisänen 1981, 47-62; Pirinen 1982, 14-19; 1988, 310-322; Julku 1987, 195-205.

53. Jaakkola 1926, 72-76; Vilkuna 1960, 419-420; Kirkinen 1976, 36-37; Julku 1987, 202.

54. Rissanen 1927, 61.

yrkästi toisistaan poikkeavaa tulkintaa. John Lindin mukaan ilmaisu todistaa Jäämeren kaksoisrajasta. Sen sijaan Heikki Kirkinen puolusti loppuun asti näkemystään kaikkien mainittujen intresien kohtaamisesta Rillankivellä.⁵⁵ Ylä-Savon erämaiden aseman kannalta on huomionarvoinen yksityiskohta, että rajaa ei määritelty aivan Maanselälle asti. Karl Knutsson ohjeisti pohjalaisia aloittamaan tutkintansa "heti" Pohjanmaan rajalta. Katselmusmiehet lienevät saapuneet Salahmille Oulujärven ja Vuolijoen kautta. 1600-luvun kartoissa muhkeana vuoristona esitetty Maanselän alue ymmärrettiin nähtävästi vyöhykemäisenä yhteisalueena. Tämä selittää myös edellä käsitellyn Matkusjoen pohjoispään portin sijoittumisen selvästi Maanselän eteläpuolelle.

Kiistan osapuolten ja Jalmari Jaakkolan mukaan pohjalaiset "epäonnistuivat" tehtävässään, mutta onnistuminen taisi olla liikaa vaadittu.⁵⁶ Hämmäläisessä eräomistuksessa "oravimetsä

■ Kuva 2. Maanselkä Nicolas Sansonin kartassa 1666. Lähde: Jyväskylän yliopisto, JYX-julkaisuarkisto.

ja kalavesi" olivat jakamattomia ja savolaiset lienevät ajatelleet samalla tavalla.⁵⁷ Kuninkaana Kaarle Knuutinpoika määräsi levottomuuksien jatkumisen vuoksi uuden rajalautakunnan. Vuoden 1452 tuomio oli pohjoisimmalla osuudella maantieteellisesti yksiselitteinen ja luonteeltaan hallinnollinen ratkaisu, Viipurin ja Hämeen linnaläänien raja. Rajatuomion päätös vedettiin Savijoensuulta kolme peninkulman matkan verran metsien ja soiden läpi läntiselle Maanselälle kohti myöhempää Rillankiveä.

Miksi Kaarle Knuutinpojan vuoden 1452 tuomio rajasta Äyskoskesta pohjoiseen erosi niin perusteellisesti hänen vain hieman aiemmin antamastaan, tarkkaan tutkintaan perustuneesta

55. John Lind, Pähkinäsaaren rauhansopimuksen ruotsinkielinen teksti ja kaksihaarainen raja. *Historiallinen Aikakausi* 1 ja 91 (1993), 156.

56. Vrt. Jaakkola 1926, 89.

57. Voionmaa 1947, 379-380.

tuomiosta? On epäuskottavaa, että savolaiset olisivat rasittavilla valituksillaan saaneet kuninkaan muuttamaan rajan heille edullisemmaksi ja savustamaan hämäläiset ulos Nilakan ja Pielaveden itäpuolisilta apajilta. Vuoden 1452 tuomio oli muodollisesti savolaisten voitto. Mutta tarkoittokos välittömästi muuta, kuin kiistanalaisten alueiden osoittamista Viipurin linnaläänin hallintaan? Kaarle Knuutinpoika kielsi savolaisia jyrkästi levittäytymästä rajan länsipuolelle ja samalla kielsi heitä estämästä hämäläisten liikkumista eränkävijöiden perinteisillä vesireiteillä. Viipurin käskynhaltija oli vastuussa tuomion noudattamisesta.

Vuosien 1446 ja 1452 rajatuomioiden ero voidaan kääntää arkikielelle: uusi tutkintalautakunta ja kuningas päättelivät, että ei tästä (erämaiden jakamisesta) mitään tule. He arvioivat kiistanalaisten alueiden muuttuneen tai olevan muuttumassa savolaisten asumistilaksi ja tuomitsivat rajan maantieteellisesti selvimmälle linjalle Nilakkaan ja Pielaveteen. Tuskinpa rälssimiesten lautakunta suksille maastoon jalkautui, kun ei heitä sinne aiemminkaan huolitettu. Tutkinta oli ollut kuninkaan mukaan ennenkuulumattoman perusteellinen: "mitä katselmusta ja rajankäyntiä ei kukaan ole yhtä täydellisesti tehnyt ennen kuin nyt". Tämä oli nyt tässä. Uusi tuomio ei estänyt osapuolia pääsemästä keskenään sopuun pohjoisimmista nautintarajoistaan vuoden 1445 tutkinnon pohjalta, sillä suurella vaivalla järjestetyn katselmuksen arvostelusta loukkaantunut kuningas ei halunnut kuulla asiasta enää mitään: "emme enää siedä sellaista epäjumalallista ja turmiollista murhaamista ja vahingontekoa näillä rajoilla".⁵⁸ Ehkä hallitsijan uhkailut rauhan saamiseksi erämaihin kannustivat sopuun. Vuoden 1445 tutkinnan linjalta löytyvät Häme- ja Savo-paikannimet, kuten Kiuruveden ja Luupuveden välinen Hämeenpuro, Luupuveden Hämeen- ja Savonniemi sekä Salahmin eteläpuolinen Hämeenlampi olisivat tuskin säilyneet, jos vuoden 1445 rajankäynnillä ei olisi ollut

yhteyttä pitkäaikaisempaan paikalliseen todellisuuteen.⁵⁹

Ylä-Savon läntisissä erämaissa alkoi olla tungosta 1400-luvun puolivälissä. Savolaisten väite hämäläisten asettamista rajamerkeistä kolmen peninkulman syvyydelle heldän puolelleen, "joskus enemmän, joskus vähemmän" viittaa siihen, että savolaiset ymmärsivät nautintarajansa kulkevan läntisellä Maanselällä. Kamppailua käytiin Nilakan ja Pielaveden itärannan oravimetsistä ja kalavesistä, mutta hämäläiset halusivat pitää eräretkeilyyn perustuneen jalansijansa myös pohjoisessa Salahmin reitillä. Luupuvesi ja Salahmi oravimetsineen olivat saavutettavuutensa vuoksi haluttuja eräkohteita. Ne siirtyivät ajan myötä savolaisten haltuun ja lienevät olleet asuttuja jo kauan ennen kuin Paavo Nissinen pantiin verolle Rotimolla vuonna 1546 ja Matti Sormunen Salahmilla vuonna 1555.⁶⁰

Väinö Voionmaan käsityksessä Ylä-Savosta viimeisenä jäänteinä karjalaisten vapaasti hyödyntämistä "alkuperäisestä heimoalueesta" lienee kansallisromantiikkaa, mutta erämaiden yhteisnautinnan periaate oli tärkeä.⁶¹ Ristiin menevien nautintojen luonnetta erämaissa on ollut vaikea ymmärtää, kun rajoja on tarkasteltu myöhempien kansallisvaltioiden alueellisen suvereniteetin näkökulmasta.⁶² Yhteisnautittavat erämaat olivat kuin jokamiehenoikeus, mutta liian lähelle asumistilaa ei saanut mennä.⁶³ Yhteisnautinta-alueiden historiallisuus tuli esille Täyssinän rauhahan Lapin rajaneuvotteluissa vuonna 1596, kun Ruotsi vaati rajaa Jäämerelle ja Venäjä Pohjanlahdelle. Perusteensa optimismiin oli molemmilla, sillä Lappi oli ollut "kolmen kuninkaan" verottamaa yhteisnautinta-aluetta. Todellisuudessa Pohjanlahden suuntaan retkeilleet karjalaiset olivat menettäneet ajat sitten jalansijansa Pohjanmaalla, ja vastaavasti Kuolan suunnalla liikkuneille pirkkalaisille verottajille oli kerrottu rajat "iskuun ja lyönnein".⁶⁴ Varhaisella keskiajalla Ylä-Savon eräkaita hyödynsivät käyttöoikeuden periaatteella niin hämäläiset kuin karjalaiset, joi-

58. DF 2903. <http://df.narc.fi/document/2903> (21.1.2022).

59. Kotimaisten kielten keskus. Digitaalinen nimiarkisto. Hakusanat: Hämeenpuro, Hämeenniemi, Savonniemi, Hämeenlampi. <https://nimiarkisto.fi/> (21.1.2022).

60. Soininen 1961, 97-103, 251.

61. Voionmaa 1915, 272, 282-285; Voionmaa 1947, 148-149.

62. Korpela 2008, 107-108; Sarviaho 2017, 420-439, 468-472.

63. Voionmaa 1915, 342-343.

64. Julku 1987, 397; Matikainen 2018, 30.

hin savilahtelaiset vielä luettiin. Ylä-Savossa on useita eränkävijöiden "löytämiä" järviä ja lampia: Löytynjärven voi arvella olleen hämäläisen ja Löytöjärven karjalais-savolaisen. Pielaveden Löytynmäen Oinonen-Eskelisen ja Lipposen arviokunnan vuoden 1561 verollepanomaakirjan mukainen eräpalstojen sijainti Koivujärvellä hämäläisten entisillä eräsjöillä on huomionarvoinen. Nähtävästi hämäläisomistukset olivat jossain vaiheessa siirtyneet kokonaisuudessaan savolaisille, jolloin "Hämeen huudosta" tuli "Savon muata".⁶⁵

Savilahtelaiset eräviljelijät oleskelivat Ylä-Savossa jo kauan ennen kuin verottaja sai "asuttajasuvut" kirjoihinsa. Savo-nimistön levinneisyys viittaa siihen, että savilahtelaiset merkitsivät ensin eräviljelylle suotuisimman Iisalmen reitin ympäristöineen. Matkusjoella Savonvirta sijaitsee Sonkajärven eteläpuolella.⁶⁶ Jukka Korpelan näkemys erämaissa asuneiden kirjautumisesta "uudisasukkaina" vasta 1500-luvun verotusuidistuksissa tai vasta pitkän sotakauden ja nuijasodan kriisin jälkeen 1600-luvun alkupuolella on perusteltu. Kiuruveden Kämäränjärvi tunnetaan jo 1560-luvun maantarkastusmaakirjoissa, mutta talonpoika Kämäräinen alkoi maksaa veroa vasta paljon myöhemmin.⁶⁷ Todennäköisesti Kämäränjärvi merkitsi suvun aiemmin valtaamaa eräsjöä. Eräitä paikannimiin sisältyviä henkilönimiä ei tavata vanhimmista maakirjoissa tai myöhemminkään. Ylä-Savon tunnetuimpia asuinpaikkoja on Iisalmen Pörsänmäki, joka lienee saanut nimensä Pörsäsestä. Sukunimestä on 1540-luvulta maininta Mikkelin seudulta. Tavinsalmen veroluettelot eivät nimeä enää tunne, mutta Pörsänen

viettiin 1500-luvun puolivälissä kirjoihin Hämeen puolella Jämsän erämaissa.⁶⁸ Maakirjojen kaudella tuntemattomia ja mahdollisesti savilahtelaisia olivat myös Haajanen (Haajasenjärvi) ja Kirmanen (Kirmasmäki, Kirmajärvi).⁶⁹ Nykyisen Lapinlahden seudun suotuisimmat asuinpaikat Onkiveden seudulla olivat savilahtelaisten merkitsemiä. Savonjärven maisemia hallitsi 1500-luvun puolivälissä yksi Savon varakkaimmista talonpojista, juvalaiseen sukuun kuulunut Pekka Pöksäinen.⁷⁰

Arvo M. Soinisen arvion mukaan savolainen uudisasutus saavutti Leppävuirran ja Kuopion tasan 1400-luvun lopulla ja ylettyi Ylä-Savoon hieman ennen maakirjojen aikaa eli 1500-luvun alkuvuosikymmeninä.⁷¹ Todennäköisesti talonpoikainenkin asutus oli vakiintunut näihin aikoihin jo pohjoisemmaksi. Tavinsalmen kuninkaan kartanon rakentamista ja kiristynyttä verotusta vastaan suunnatun savolaisten vuoden 1545 rahanvalituksen maininta heidän esi-isänsä asumisesta pohjoisen Savon alueella "jo ErikAkselinpojan aikana" (1470-luvulla) viittaa asiayhteyden perusteella Maaningan seutuun ja Olavinlinnan rakentamisen aiheuttamaan erämaihin suuntautuneeseen veropakolaisuuteen. Ruotsin kruunun hallinnon rajaseudulla vakiinnuttaneeseen Olavinlinnan rakentajaan vetoamisen arveltiin antavan jo perinnäisiksi muuttuneille savolaisten erämaa-alueille legitimitettä Klemetin verollepanoja vastaan.⁷²

Verollepanot ja kasvava apuverojen taakka eivät erämaan kansaa miellyttäneet. "Piru toimittakoon kuninkaan verot Olavinlinnaan"; kuten Heikki Laurinpoika Lappalainen protestoi Tav-

65. Kotimaisten kielten keskus. Digitaalinen nimiarkisto. Hakusanat: Löytyn*, Löytö* <https://nimiarkisto.fi/> (21.1.2022); Soininen 1961, 347-348; Vahtola 1980, 123-125; Pirinen 1982, 19; Korpela 2006, 463; Jouko Kokkonen, *Hämmeen huutoa, Savon muata. Jylhän, Säviän ja Taipaleen kylähistoria*. Jylhän, Säviän ja Taipaleen kylähistoriatoimikunta 1997.

66. Kotimaisten kielten keskus. Digitaalinen nimiarkisto. Hakusana: Savon• <https://nimiarkisto.fi/> (21.1.2022); vrt. Korpela 2012, 280.

67. Timo Alanen (toim.) *Savon maantarkastusluettelo vuosilta 1561-1564*. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus 2010, 266. <https://nimiarkisto.fi/> (21.1.2022); Korpela 2008, 291-293; Korpela 2012, 275-276; vrt. Veijo Saloheimo, Tulomuutto ja poismuutto Ylä-Savossa sekä sukunimet asutuksen ilmentäjinä. Teoksessa TOIMITTAJATIEDOT *Ylä-Savon asutuksen itäisetjuuret*. Ylä-Savon instituutti 1989, 58.

68. Pirinen 1982, 840.

69. Timo Alanen (toim.) *Savon maantarkastusluettelo vuosilta 1561-1564*. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus 2010, 260, 262; Mikkonen & Paikkala 1992, 68, 201. <https://nimiarkisto.fi/> (21.1.2022).

70. Soininen 1961, 95.

71. Arvo M. Soininen, Ylä-Savon muotoutuminen keskiajalla ja asuttaminen 1500-luvulla. Teoksessa *Ylä-Savon asutuksen itäisetjuuret*. Ylä-Savon instituutti 1989, 41-42.

72. A. I. Arwidsson, Handlingartill upplysning aff Inlands häfder VI. Norstedt 1853, 310-312; Soininen 1961, 191-195; Pohjolan-Pirhonen 1973, 48.

salmen talvikäräjillä 1557.⁷³ Tavisalmen pitäjän perustaminen vuonna 1547 ja talonpoikien "asettaminen" erämaahan Klemetti-kirjurin ja Gustav Fincken toimesta merkitsi käytännössä lapinmaan lakkauttamista, mikä kaiheri savolaisia pitkään. Pohjanperän erämaat olivat olleet tärkeä osa koko Savon talousjärjestelmää ja toimineet asutuksellisenä ja sosiaalisena varaventiilinä. Savolaiset vastasivat alikirjuri Henrik Kupiaisen syytteisiin verokierrosta 1580-luvulla:

Ennen kuin erämaa asutettiin talonpojilla, oli heillä siellä metsästyä, kalastusta ja kaskenraivausta. Sama vero, joka heillä aiemmin oli, on heillä edelleen. Ja he, jotka erämaahan asettiin, pantiin verolle toiseen kertaan.⁷⁴

Kustaa Vaasa halusi erämaat tehokkaasti maa- verolle. 1500-luvun puolivälissä väkivaltaisesti kiistellyillä pohjoisen Keski-Suomen erämaalueilla hämäläinen eränautinta sai kuninkaan päätöksellä väistyä savolaisten asuttajien tieltä.⁷⁵ Hämäläisten ja savolaisten 1440-luvun yhteenotossa oli todennäköisesti kysymys samankaltaisesta kahden talousmuodon törmäyksestä jo sata vuotta aiemmin. Syynä konfliktiin ei ollut vuoden 1415 rajatuomion ylimalkaisuus tai muukaan "rajojen epäselvyys". Kysymys oli siitä, nähtiinkö kiistanalaiset alueet edelleen käyttöoikeudella hyödynnettävänä lapinmaana, vai ymmärrettiinkö oravimetsät ja kalavedet aiempaa voimaperäisempää kaskiviljelyä harjoittaneiden savolaisten asumistilaan kuuluviksi, "meidän lapinmaaksemme"; kuten savolaiset sata vuotta myöhemmin saattoivat tosiasiana luonnehtia.⁷⁶ Rajamerkkien asettelu oli hämäläisten yritys pitää eräapajia hallinnassaan. Vaihtoehtoisessa historiassa Ylä-Savosta olisi voinut tulla osa Hämettä vuoden 1415 maa- oikeuden tuomion mukaisesti, mutta hämäläiset eränkävijät eivät olleet asuttajia. Korpuruista huuhtakukseen kylväneet savolaiset lunastivat vuoden 1452 tuomion lupauksen.⁷⁷

Ylä-Savossa käsitys rajaseudun uudisraivaajien kansasta on ollut tärkeä osa paikallisidentiteettiä ja kansanperinteenä on kerrottu asutustarinoita, jotka on liitettävissä tunnistettavasti 1500-luvun puolivälin ensimmäisistä säilyneistä maakirjoista nimeltä tunnettuihin asukkaisiin. Tarinat maiden valtaamisesta tai "kiertämisestä" kuvannevat varsinaista uudisasuttamista paremmin siirtymistä eräviljelystä talonpoikaisuuteen.⁷⁸ Viimeistään Klemetti-kirjurin ja Gustav Fincken savolaisille eräpalstoihinsa 1540-luvulta lähtien myöntämät anekdot eli "kukkarokirjat" osoittivat erämaiden muuttuneen kruunun oteeksi olevaksi asumistilaksi. Tämän joutuivat huomaamaan alueella edelleen eräviljelyä harjoittaneet. Tavisalmen käräjillä kerrottiin vuonna 1564 Onkiveden seudulla liikkuneista "kalastajatalonpojista" (*fiiskare bönder*), joiden raivaama kaski tuomittiin Pekka Ollikaiselle. Asuttavan talonpojan oikeudet ajoivat käräjillä eränkävijöiden nautinnan yli. Huomionarvoinen tieto asumistilan ulkopuolisista eränkävijöistä löytyy vielä 25-vuotisen sodan ajoilta 1580-luvulta, jolloin Venäjän karjalaisten kerrotaan surmanneen lappeelais-jääskeläisten kaukokalastajien ryhmän. Mentaliteettihistoria on hieman jo mennyt muodista, mutta Pohjois-Savon asutus perustui hyvin vanhaan eränautinnan perinteeseen. Ylä-Savon asuttajat Lappveteläinen ja Jääskeläinen olivat erämaahan asettuneita ja talonpoikaistuneita savolaisia, mutta he eivät eksyneet pohjoisen erämaihin satumalta vaan olivat vuosisataisen talousmuodon jatkajia.⁷⁹

Talonpoikien ja eräviljelijöiden ohella Ylä-Savossa liikkui 1500-luvulla "syrjässä asujia" eli lappalaisia. He joko muuttivat talousmuotoaan sulautumalla savolaisväestöön tai väistyivät pohjoiseen. Lappalaisten kohtalo saattoi olla savolaisten kaskieksansion tiellä aiempaa tylmmpi, jos Ylä-Savon kansanperinteen tarinoin surmaamisista on uskomisen.⁸⁰ "Yleensä oli kaskiviljely ja kaskiomistus metsästyksen ja metsästyks-

73. Voudintilit KA 6255: 33v. <http://digi.narc.fi/digi/> (21.1.2022).

74. Arwidsson 1853, 382.

75. Voionmaa 1947, 149-152; Soininen 1961, 194-203; Pirinen 1982, 68-76.

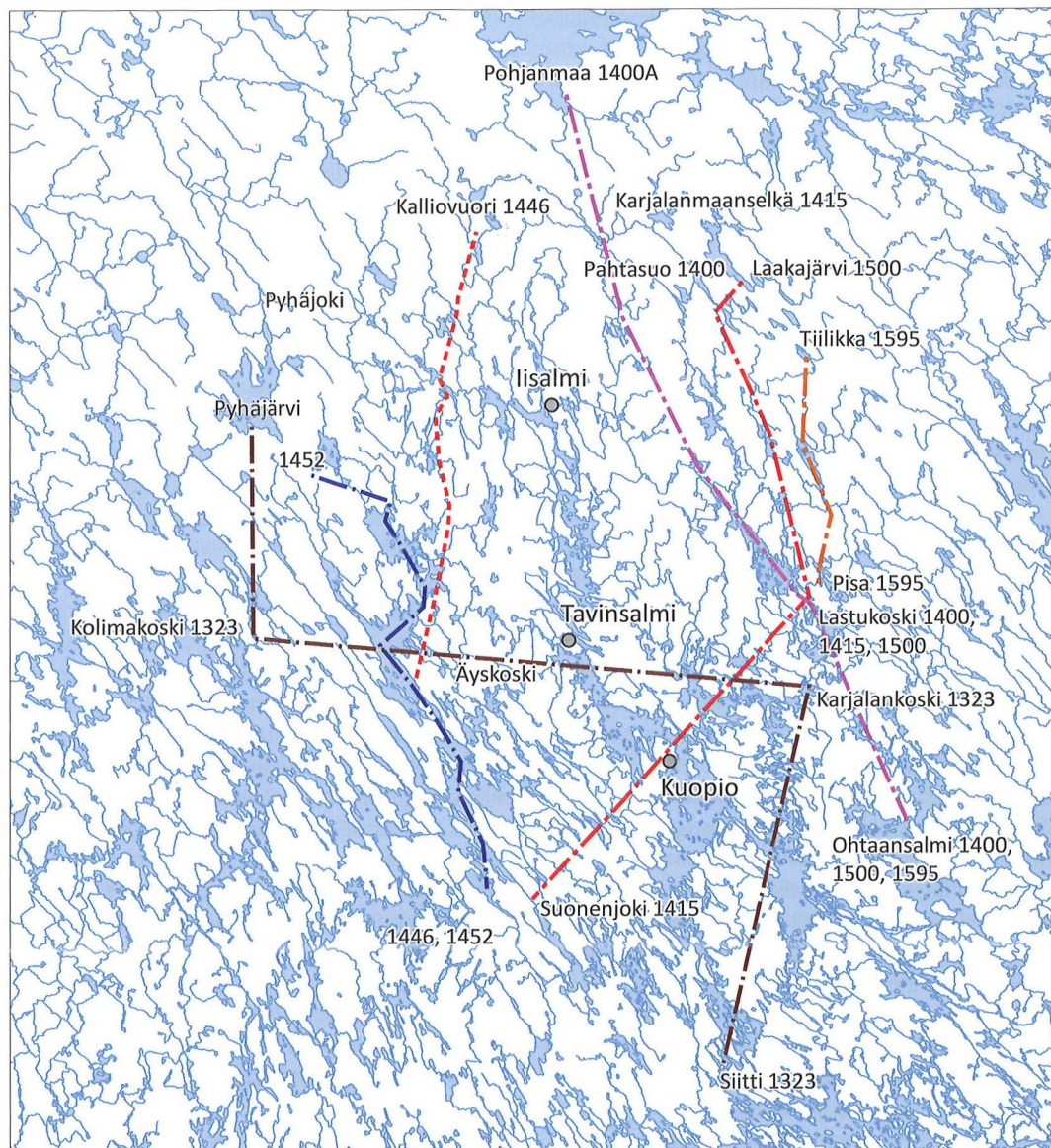
76. Arwidsson 1853, 310-312.

77. Soininen 1989, 43-44; Korpela 2012, 287; vrt. Pirinen 1988, 408-409.

78. Rissanen 1927, 63-71. Rajoista ja paikallisesta identiteetistä Pohjois-Savossa: Sarviaho 2017, 497.

79. Pirinen 1954, 177; Pirinen 1982, 639; Soininen 1961, 29-31; Korpela 2008, 294.

80. Rissanen 1927, 46-47; Vahtola 1980, 62.

maiden omistuksen vihollinen'; kuten Voionmaa kirjoittaa.⁸¹ Tutkijat ovat esittäneet eriäviä näkemyksiä 1500-luvun verotuslähteissä esiintyvien lappalaisten etnisyydestä "todellisena" saamelaisuutena tai verottajan käyttämänä yleisenä kategoriana pyyntielinkeinoja harjoittaneista. Savon todistusaineisto antaa ymmärtämystä kummallekin näkemykselle. Maanselän eteläpuolisissa erämaissa asuneilla, kalaveroa maksaneilla lap-

■ Kartta 4 Pohjois-Savon rajat keskiajalla ja 1500-luvulla. Kartta: Jari Järvinen

palaisilla oli osalla omintakeisen etnisiä, osalla ruotsalais-savolaisia nimiä. Pensainen tunnetaan 1500-luvulla Ylä-Savossa lappalaisena suku- ja paikannimenä. Kansanperinne kertoo Kiuruveden seudun Lappalainen-suvun saaneen alkunsa

81. Voionmaa 1915, 285.

lappalaisen ja savolaisen liitosta. Ehkä tämänkin tarinan voi geneettinen sukututkimus todentaa.⁸²

Ylä-Savon erämaat heimojen ja tutkijoiden kamppailussa

Varmojen totuuksien esittäminen on usein merkki siitä, että asiassa voi olla jotain epäilyttävää. Keskiajan rajakysymyksissä joudumme tyytymään sen hahmottamiseen, mikä saattoi olla kaukaisen menneisyyden maailmassa mahdollista ja mikä ei. Historiantutkimuksen historia selvittää, miksi ilmeisen mahdottomat tulkinnat voivat elää pitkään ja mahdolliset sivuutetaan. Kartta 4 kokoaa pohjoisen Savon enemmän tai vähemmän todennäköiset rajat keskiajalla ja 1500-luvulla.

Erämaan muuttuminen asumistilaksi viljanviljelyn yleistyessä loi uudenlaisen rajojen määrittämisen tarpeen ja oli tavallinen ristiriitojen syntymisen syy niin yksittäisten asukkaiden, "heimojen" kuin valtakuntien välillä. Vuoden 1323 Pähkinäsaaren rauhansopimuksen aikoihin lähes koko myöhempi Savon linnalääni poisluettuna Savilahden asutuskeskittymä käsitettiin erämaana. Rauhan solmijoille ja verotettavista ihmisryhmistä kiinnostuneille hallitsijoille oli itsestään selvää erottaa asuttu rintamaa ja erämaa toisistaan. Suurempaa merkitystä Jurin ja Maunun erämaarajalla oli vasta myöhemmin, kun sopimusta alettiin lukea Moskovan Venäjällä kirjaimellisesti. Ylä-Savon ja paikallisten asukkaiden kannalta ruhtinain raja jäi merkityksettömäksi, vaikka Nilsiä Karjalankoski rajakohteena viittasi osaltaan myös vähälle huomiolle jääneiden Iisalmen ja Nilsiä-Sonkajärven reittien turvaamiseen kauppiamiehille.

1300-1400-vaihteeseen ajoitettavan rajaluettelot A:n ja Turun maa- ja metsä- ja maaoikeuden vuoden 1415 tuomion rajat edustavat seuraavaa vaihetta, jolloin tarve Pohjois-Savon erämaiden aseman määrittämiselle oli herännyt ruhtinaanvaltojen voimistuessa ja erämaiden hyödyntämisen tehostuessa. 1400-luvun alun tilanteena oli kahden rajakohteen malli, eli Nilsiä Lastukosken ja Oulujärven vastaisen Maanselän välisen alueen ymmärtäminen erämaana ja vielä ainakin osittain yhteisnau-

tinnassa olevana alueena. Tämä oli myös venäläisten näkemys vielä 1500-luvun alussa. Turun maa- ja metsä- ja maaoikeuden tuomio Savon ja Hämeen rajasta vuonna 1415 oli hallinnollinen toimenpide, joka "varasi" Ylä-Savon hämäläisten eränkävyn intressipiiriin. Kuvitteellinen raja Suonenjoelta Lastukoskelle "suoraan yli" määriteltiin samalla tavalla liikenteellisten solmukohtien väliin kuin Jurin ja Maunun sopimuksen erämaarajat. Matkusjoella Sukevan eteläpuolella sijaitseva todennäköisesti paikallisten asukkaiden määrittämä Pohjanmaan vastainen rajaportti, joka kirjautui A-luetteloon Pahtasuona.

Vuoden 1445 pohjalaisten rajatutkinta ja käskynhaltija Karl Knutssonin sen perusteella antama tuomio oli poikkeuksellinen tapahtuma, sillä erämaarajoja yritettiin tarkasti määrittää maastossa. Muistona on paikannimissä säilynyt kuvaus hämäläisten ja savolaisten välisestä rintamalinjasta 1400-luvun puolivälissä. Kalavesien ja oravimetsien yksiselitteinen jakaminen osoitettiin vaikeaksi, joten rajankatselmuksen arvostelusta loukkaantunut kuningas Kaarle Knuutinpoika turvautui suoraviivaiseen hallinnolliseen tuomioon ja määräsi Hämeen ja Viipurin linnaläänien välisen rajan valtavesistöön vuonna 1452 Savolaisten "voitto" heijasteli heidän asumistilansa laajentumista Pielaveden-Kiuruveden korkeudelle. Rajanmäärittelyn tarpeen synnytti nähtävästi savolaisen kaskiviljelyn tehostuminen kiristyneen verotuksen paineessa. Hämäläinen erätalous joutui vähitellen väistymään, vaikka paikallinen sopiminen todennäköisesti jatkui. Käsitys Ylä-Savosta liukuvan "lapinrajan" ja pohjoisen Maanselän välisenä, valtiollisen hallinnan ulkopuolisena erämaana kuvastui vielä Täyssinän rauhan jälkeisessä rajankäynnissä, kun raja Nilsiä Pisalta Maanselän yli jäi muita osuuksia vähäisemmälle huomiolle.

FT, dosentti **Olli Matikainen** työskentelee yliopistotutkijana Suomen historian oppiaineessa Jyväskylän yliopiston Historian ja etnologian laitoksella.

Sähköposti: olli.p.matikainen@jyu.fi

82. Rissanen 1927, 46; Vahtola 1980, 61-62; Pirinen 1988, 329-330; Enbuske 2008, 67; vrt. Korpela 2008, 228-231; Korpela 2012, 289-290; Timo Alanen (toim.) *Savon maantarkastusluettelo vuosilta 1561-1564*. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus 2010, 263, 269. <https://nimiarkisto.fi/> (21.1.2022).